

Utrecht, augustus 2013

Niek Verlaan, 3488527
Academische Master Wijsbegeerte
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Utrecht

Dr. Rob van Gerwen
Scriptiebegeleider

Dr. Menno Lievers
Tweede beoordelaar

DROGREENERING ZOEKT THEORIE

Masterscriptie over de pragmadialectiek als benadering voor drogredeningen

We are struggling with language.
We are engaged in a struggle with language.
– Ludwig Wittgenstein¹

Utrecht, augustus 2013

Voor u ligt de masterscriptie 'Drogredenering zoekt theorie' die is geschreven als sluitstuk van de academische master Wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht.

Graag wil ik voor het tot stand komen van deze scriptie mijn begeleider, dr. Rob van Gerwen, bedanken voor het bijsturen en de tijd die hij voor mij heeft vrij kunnen maken. Ook wil ik dr. Menno Lievers bedanken die ondanks dat ik hem pas in een vrij laat stadium heb gevraagd tweede beoordelaar wilde zijn. Verder wil ik dr. René Gude bedanken voor zijn literatuurtip en een bescheiden bedankje doen richting Douglas Walton, PhD., voor zijn snelle reactie op mijn mail. Barry Houben wil ik bedanken voor zijn interesse in dit werk en het doorlezen en geven van commentaar. Als laatste wil ik ook de mensen in mijn omgeving bedanken voor het accepteren dat ik niet altijd aan mijn sociale verplichtingen heb kunnen voldoen tijdens het schrijven van dit werk.

Niek Verlaan

¹ Wittgenstein (1980).

INHOUDSOPGAVE

Inleiding.....	3
1. Problemen met de standaardbenadering.....	5
Hamblin.....	5
Andere problemen.....	6
2. De Filosofische Onderzoekingen.....	8
Geen theorie	8
Taalspelen	9
3. Het coöperatie principe	11
Implicaturen.....	11
Het coöperatie principe en de vier maximen	11
4. De pragmadialectische argumentatietheorie	14
Methodologie	14
Tien regels.....	16
5. Kritiek op de pragmadialectiek	20
Wittgenstein.....	20
Nuanceringen.....	21
Walton's benadering.....	23
Geschikte kandidaat?.....	25
Conclusie – De wegwijzer	27
Bibliografie	29

Abstract

In de standaardbenadering van drogredeningen wordt geen bevredigende theorie geformuleerd over wanneer een redenering een drogredenering is. De pragmadialectiek vormt een theoretisch kader om argumentatie te analyseren en daarbij drogredeningen te benoemen. Deze scriptie beschrijft de problemen rondom het formuleren van een theorie over drogredeningen en onderzoekt of de pragmadialectiek een serieus alternatief is voor de standaardbenadering.

INLEIDING

Er zit bloed op de kandelaar. En als Kolonel Mustard het slachtoffer vermoord heeft met de kandelaar, zou dat ook het geval zijn. Dus Kolonel Mustard moet wel de moordenaar zijn.²

Secretaresse tegen baas: 'Ik heb zo'n idee dat u mij volgend jaar wel salarisverhoging zult geven. Uw vrouw en ik zijn dikke vriendinnen en ik weet zeker dat u niet graag zou willen dat zij erachter komt wat u allemaal met die oversekste klanten van u uitspookt.'³

Dit zijn twee voorbeelden van situaties waarin een drogredenering gebruikt is. Bij het eerste voorbeeld is er sprake van de zogenaamde drogredenering van het bevestigen van de consequens. Het kan als volgt herschreven worden:

Premisse 1: Als Kolonel Mustard het slachtoffer vermoord heeft met de kandelaar, zou er bloed op de kandelaar zitten.

Premisse 2: Er zit bloed op de kandelaar.

Conclusie: Kolonel Mustard is de moordenaar.

Deze conclusie volgt niet noodzakelijk uit deze premissen omdat Kolonel Mustard niet de enige is die de kandelaar zou kunnen hebben gebruikt. Als iemand anders de kandelaar heeft gebruikt om de moord te plegen kunnen beide premissen nog steeds waar zijn. Bij het tweede voorbeeld is er sprake van een dreigement wat ook wel het *argumentum ad baculum* (het argument van de stok) wordt genoemd. Wat de baas doet met zijn klanten heeft weinig te maken met het salaris van de secretaresse en is geen geldig argument voor een salarisverhoging.

Wat hebben deze twee argumentaties en de bijbehorende drogredeneringen met elkaar gemeen? Al in de Griekse Oudheid werd er over 'incorrecte zetten in een debat' geschreven, en sindsdien is de behandeling van drogredeneringen niet meer weg te denken uit leerboeken over argumentatie. Het probleem met de benadering van drogredeneringen in deze leerboeken, later de *standaardbenadering* genoemd, is dat er niet in behandeld wordt wat iets precies tot een drogredenering maakt. De lijst van drogredeneringen is hierdoor vooral een willekeurige lijst van dingen die fout kunnen gaan in een redenering, maar waar eigenlijk tussen de verschillende soorten drogredeneringen weinig overeenkomsten zijn. Dit maakt het lastig om drogredeneringen systematisch te analyseren en argumentaties te beoordelen. Zo kan in de bovenstaande voorbeelden de fout in het eerste voorbeeld prima vanuit de logica worden uitgelegd, maar is de logica niet voldoende om de fout in het tweede voorbeeld duidelijk te maken. Toch zullen de meeste mensen het er wel over eens zijn dat er in deze beide gevallen sprake is van drogredeneringen en dat deze drogredeneringen in principe vermeden moeten worden.

In het alledaagse gebruik is taal succesvol, pas als we er dieper over gaan nadenken ontstaan er filosofische problemen, aldus Wittgenstein. Geldt dit ook voor argumentatie? Is het feit dat we kunnen argumenteren voldoende om te zeggen dat we er geen theorie over op hoeven te stellen? Nee, we willen beter worden in argumenteren, om bijvoorbeeld effectiever meningsverschillen op te lossen. Als we argumentaties willen kunnen beoordelen en drogredeneringen duidelijk willen kunnen onderscheiden om er zodoende van te leren, is een theorie belangrijk omdat uit een theorie normen af te leiden zijn voor wat goede of slechte argumentatie is. Jarenlang is er geen duidelijk theoretisch kader geweest waarbinnen alle verschillende soorten drogredeneringen duidelijk onderscheiden werden. De pragmadialectiek vormt wel een theoretisch kader en biedt een alternatieve benadering dan de standaardbenadering om drogredeneringen te analyseren. Waar de standaardbenadering alleen

² Voorbeeld overgenomen uit Bowell en Kemp (2010), p. 203.

³ Voorbeeld overgenomen uit Eemeren en Grootendorst (2002), p. 23.

heeft geleid tot *ad hoc* analyses, worden drogredeneringen vanuit de pragmadialectiek behandeld als *faux pas* van communicatie; als verkeerde zetten in een argumentatieve discours.⁴ Een drogredenering wordt daarbij gezien als een belemmering van het oplossen van een meningsverschil en welke soort drogredenering wordt begaan is afhankelijk van welke regel binnen de discussie wordt overtreden.

Deze scriptie zal gaan over de vraag in hoeverre de pragmadialectiek een serieuze kandidaat is om als alternatieve benadering voor de standaardbenadering van drogredeneringen te dienen. Daarbij zal eerst worden gekeken naar de vraag waarom het zo problematisch is om een theorie over drogredeneringen te vormen. Deze vragen zullen worden beantwoord mede aan de hand van de *Filosofische Onderzoekingen* van Wittgenstein en zijn notie van taalspelen.

Na deze inleiding zal in het eerste hoofdstuk de geschiedenis van de studie naar drogredeneringen kort worden beschreven en daarbij zal worden uitgelegd wat er problematisch is aan de standaardbenadering. Om wat dieper in te gaan op algemene problemen die voorkomen bij het vormen van een theorie binnen de taalfilosofie, zal ik in het tweede hoofdstuk de *Filosofische Onderzoekingen* van Wittgenstein kort behandelen. Wittgenstein stelt dat wat een taaluiting betekent te vinden is in het gebruik van de taal. We gebruiken taal in zogenaamde taalspelen waarbinnen bepaalde regels gelden. In het derde hoofdstuk worden de maximen van Grice en het bijbehorende coöperatie principe behandeld, die als regels van taalspelen kunnen worden gezien. Bij het communiceren zijn we meestal coöperatief en om te kunnen interpreteren wat een ander met een taaluiting bedoelt moeten zijn of haar taaluitingen ook als coöperatief geïnterpreteerd worden. Dit coöperatie principe en de maximen zijn bij vrijwel alle taalspelen van kracht. De pragmadialectiek, die in hoofdstuk vier behandeld wordt, bouwt op dit principe en deze maximes voort. Voor de pragmadialectiek moet bij het analyseren van een discussie de discussie worden gereconstrueerd, waarbij alle verzwegen onderdelen van een argumentatie expliciet worden gemaakt. Als dit is gebeurt kan de argumentatie worden beoordeeld en worden bepaald waar er drogredeneringen zijn begaan. In hoofdstuk vijf worden nuanceringen bij de pragmadialectiek geformuleerd. Om een deelnemer aan een discussie van een drogredenering te beschuldigen is het van belang om te beseffen dat deze persoon gebonden is aan impliciete argumentatiedelen. Deze impliciete onderdelen dienen correct te worden gereconstrueerd, wat een lastige klus is voor de analist. In een pragmadialectische analyse kan een discussiezet alleen als een drogredenering worden beschouwd in zoverre deze terecht gereconstrueerd is als onderdeel van een poging om een meningsverschil op te lossen. De pragmadialectiek benadert *iedere* discussie als een kritische discussie met als doel het oplossen van een meningsverschil. In dit hoofdstuk wordt er ook gekeken naar de mogelijkheid om de pragmadialectische definitie van drogredenering als 'een overtreding van een regel in een kritische discussie' iets algemener te formuleren als 'een overtreding van een regel in een taalspel binnen een argumentatieve context'. De benadering van drogredeneringen van Walton komt bij deze definitie in de buurt en zal in dit hoofdstuk ook aan bod komen. Van Eemeren en Houtlosser hebben kritiek op deze benadering, maar uiteindelijk zal blijken dat de benadering van Walton geschikte aanvullingen kan bieden om de pragmadialectiek voor argumentaties in alle taalspelen toepasbaar te maken. In het laatste deel, de conclusie, zullen we nog een keer op een rij zetten wat het formuleren van een theoretisch kader voor drogredeneringen zo moeilijk maakt en zullen we zien dat de pragmadialectiek een prima antwoord is op de problemen die in het tweede hoofdstuk zijn geformuleerd, mits er met de nuanceringen rekening wordt gehouden. Met aanvullingen vanuit de benadering van Walton zal de pragmadialectiek op alle taalspelen waarbinnen argumentatie kan plaatsvinden toepasbaar zijn.

⁴ Eemeren en Grootendorst (1995).

1. PROBLEMEN MET DE STANDAARDBENADERING

HAMBLIN

Een belangrijk deel van de hedendaagse studie van argumentatie en daarmee de studie naar drogredeneringen vindt haar oorsprong in de Griekse Oudheid. Als een van de eersten stelde Aristoteles in het werk *De sofistieke weerleggingen* (Latijn: *De sophisticis elenchis*, 350 BC) een lijst samen waarin hij onderscheid maakte tussen dertien verschillende typen drogredeneringen.⁵ Tot op de dag van vandaag vormt dit werk de basis voor de analyses en classificeringen van drogredeneringen. In de ruim twee millennia die er sinds Aristoteles verstreken zijn, zijn er wel een aantal veranderingen en toevoegingen geweest (met bijdragen van onder andere Jeremy Bentham en Arthur Schopenhauer en de introductie van de *ad*-drogredeneringen door John Locke) maar nog steeds gebruiken de meeste leerboeken over argumentatie *De sofistieke weerleggingen* van Aristoteles als uitgangspunt om drogredeneringen te behandelen.

Charles Hamblin brengt in 1970 een invloedrijk boek uit onder de naam *Fallacies* waarin hij een historisch overzicht geeft van de studie van drogredeneringen. Hij merkt op dat veel leerboeken uit zijn tijd een onderling vergelijkbare benadering hebben. Deze typische benadering die nog steeds in veel moderne leerboeken terug te vinden is, noemt hij de *standaardbenadering*.⁶ Hamblin doet een aantal constatering over deze benadering:

(...) what we find in most cases, I think it should be admitted, is as debased, worn-out and dogmatic a treatment as could be imagined – incredibly tradition-bound, yet lacking in logic and in historical sense alike, and almost without connection to anything else in modern Logic at all.⁷

Hamblin stelt dat de standaardbenadering de logica zou ‘weggooien’ en vooral met grappige (maar vooral stupide) voorbeelden komt die dienen om de aandacht van de lezer erbij houden:

‘Everything that runs has feet; the river runs: therefore, the river has feet’ – this is a medieval example, but the modern ones are no better.⁸

Dergelijke voorbeelden zijn rare redeneringen omdat ze weinig gemeen hebben met argumenten zoals ze in een praktijksituatie voor komen. Niemand zal in zulke redeneringen mee gaan en dergelijke voorbeelden zijn dan ook niet erg bruikbaar voor het systematisch analyseren van drogredeneringen. Om praktijkgevallen systematisch te analyseren is er een theoretisch kader nodig, maar de ruim twee millennia die de studie naar drogredeneringen oud is heeft geen eenduidige en systematische benadering van drogredeneringen opgeleverd. Vanuit het oogpunt

⁵ Aristoteles maakte onderscheid tussen taalafhankelijke en taalonafhankelijke sofistieke weerleggingen. Er is sprake van een taalonafhankelijke drogreden als een accidentele eigenschap als een omkeerbare eigenschap wordt behandeld, zoals in het volgende voorbeeld: (1) Coriscus is niet Socrates; (2) Socrates is een man; (3) Conclusie: Coriscus is niet een man (zie Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), p. 69). Uitspraak (2) is niet omkeerbaar: een man is niet Socrates. Er is hier sprake van een taalafhankelijke drogreden omdat een accidentele eigenschap als omkeerbaar wordt behandeld. Op dit onderscheid van Aristoteles tussen taalafhankelijk en taalonafhankelijk ga ik hier verder niet in.

⁶ Hamblin (1970) rekent Aristoteles' benadering niet tot de standaardbenadering: "To start with, let us set the stage with an account *not (...) of what Aristotle wrote*, but of the typical or average account as it appears in the (...) average modern textbook." (p. 12, mijn italics).

⁷ Hamblin (1970), p. 12.

⁸ Ibid. Overigens erkent Schopenhauer dit probleem ook al in zijn boek 'De kunst van het gelijk krijgen' (zie vertaling uit 2011). Bij (onder andere) kunstgreep 3 schrijft hij: "Het voorbeeld van Aristoteles is: 'De neger is zwart, wat z'n tanden betreft is hij echter wit, dus is hij tegelijkertijd zwart en niet-zwart.' *Dat is een verzonnen voorbeeld waardoor niemand zich in ernst om de tuin zal laten leiden.* Laten we daarentegen een voorbeeld uit de werkelijke ervaring nemen." (mijn italics).

van de logica is volgens Hamblin in zijn tijd niemand erg tevreden over dit onderdeel van argumentatie.

The traditional treatment is too unsystematic for modern tastes. (...) We have no *theory* of fallacy at all, in the sense in which we have theories of correct reasoning or inference.⁹

Hamblin richt zijn kritiek onder andere op de definitie van de term ‘drogreden’. Het wordt niet, zoals bij Aristoteles, gezien als een incorrecte zet in een debat, maar als een redenering die *geldig lijkt* maar het *niet is*.¹⁰ Een soortgelijke definitie vinden we vandaag de dag nog terug in het woordenboek: een drogredenering als een valse, bedrieglijke reden of redenering.¹¹ De definitie die Hamblin geeft is volgens hem problematisch om drie redenen: sommige drogredeneringen die in de standaardbenadering besproken worden zijn helemaal niet ongeldig (bijvoorbeeld de cirkelredenering)¹²; andere zijn helemaal geen redenering (bijvoorbeeld de meervoudige vraag)¹³; en voor vele andere drogredeneringen geldt ook dat het problemen oplevert om ze onder deze definitie te scharen (bijvoorbeeld het *argumentum ad verecundiam* of het *argumentum ad hominem*)¹⁴.

ANDERE PROBLEMEN

Karel Lambert en William Ulrich formuleren het probleem nog extremer. In hun boek *The nature of argument* (1980) stellen zij dat de studie naar informele drogredeneringen – drogredeneringen waarbij, in tegenstelling tot formele drogredeneringen, geen fout zit in de logische vorm van de redenering, maar elders –¹⁵ grondig op de schop mag.¹⁶ Ze merken op dat bij de behandeling van informele drogredeneringen, de meeste leerboeken slechts enkele voorbeelden geven aan de hand waarvan de lezer vervolgens zelf andere soortgelijke gevallen moet kunnen identificeren. Lambert en Ulrich vinden dit een ‘twijfelachtige’ benadering en daar geven ze verschillende redenen voor. De belangrijkste reden is dat zelfs als iemand bepaalde typen drogredeneringen leert herkennen, deze benadering er niet in slaagt aan te geven welke gezamenlijke factor ervoor zorgt dat een drogredenering precies tot dat type drogredenering behoort.¹⁷ Het is dan niet duidelijk waar de ‘fout’ in de redenering precies in zit, waardoor het lastig wordt te bepalen of iets een drogredenering is en tot welke type drogredenering het behoort. Lambert en Ulrich willen niet suggereren dat het onderzoek naar verschillende soorten drogredeneringen volledig zinloos is, maar wel dat zolang er geen algemene karakterisering van informele drogredeneringen gegeven kan worden, het niet erg nuttig is om te weten hoe bepaalde redeneerfouten gelabeld kunnen worden om daarmee te bepalen of een argument acceptabel is.¹⁸

⁹ Hamblin (1970), p. 11.

¹⁰ Ibid., p. 12. Zie ook Eemeren en Grootendorst (2002), p. 10.

¹¹ Uit de Dikke Van Dale (online), opgehaald juli 2013. Ook recentere literatuur over argumentatie zijn nog problematische definities te vinden, zoals in Bowell en Kemp (2010), pp. 202-3: “A fallacious argument or inference is one in which there is an *inappropriate connection* between premises and conclusion.”

¹² Zie voor een uitwerking Hamblin (1970), p. 35. Zie voor een uitgebreide analyse van deze drogreden Walton (1991).

¹³ Zie Hamblin (1970), p. 39.

¹⁴ Zie voor een uitwerking Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), pp. 84-7. Zie ook Hitchcock (2000), par. 2.5.

¹⁵ Deze omschrijving is erg kort door de bocht. Voor meer over informele drogredeneringen zie Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), hf. 6, of Groarke (2011), par. 5.

¹⁶ Lambert en Ulrich (1980), pp. 24-8. Zie ook voor een korte bespreking hiervan Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), pp. 87-8.

¹⁷ Lambert en Ulrich spreken over een ‘common factor’; dit kan ook als ‘de essentie’ worden opgevat. Hier kom ik verderop bij de behandeling van de onderzoeken van Wittgenstein op terug.

¹⁸ Lambert en Ulrich (1980), p. 28. David Hitchcock sluit zich hierbij aan. Hij zegt dat argumenten labelen als bepaalde drogredeneringen zelfs voor experts beladen is met controversen. Het aanleren van goede

Behalve met de definitie van 'drogreden' en de manier waarop drogredeneringen in de standaardbenadering worden behandeld, noemt Hamblin nog meer problemen bij het analyseren van drogredeneringen. Een daarvan is wat hij het 'vastpinnen' van een drogredenering noemt. Hij bedoelt hiermee dat als iemand beschuldigd wordt van een drogreden, deze persoon met een onschuldig gezicht kan beweren dat hij niet aan het argumenteren was en zodoende geen drogredenering heeft begaan. Het is lastig om criteria op te stellen wanneer iemand aan impliciete uitspraken of afspraken kan worden vastgepind. Hier zal ik bij de behandeling van de kritiek op de pragmadialectiek op terug komen. Om wat dieper in te gaan op problemen met het opstellen van theorieën, de gevaren van een te bekrompen visie op taal en de neiging om de variëteit aan situaties waarin argumentaties voorkomen te onderschatten, zal ik eerst de *Filosofische Onderzoekingen* van Ludwig Wittgenstein kort behandelen.

manieren van argumenteren zou volgens Hitchcock vanuit pedagogisch oogpunt niet rond een taxonomie van drogredeneringen moeten gebeuren omdat dit te veel focus legt op slechte argumentatie in plaats van op goede argumentatie. De traditionele benadering van drogredeneringen is te onnauwkeurig voor een goed begrip van argumentatie. Zie Hitchcock (2000), par. 2.5.

2. DE FILOSOFISCHE ONDERZOEKINGEN

GEEN THEORIE

Wat is een drogreden? Om aan te geven wat voor moeilijkheden er spelen bij een vraag als deze, is het makkelijker om een stapje terug te doen en een soortgelijke vraag te stellen over meer alledaagse begrippen; wat maakt dat een stoel een stoel is? Wanneer is iets rood? Wat is een vraag? De filosofische subdiscipline taalfilosofie houdt zich bezig met vragen over de relatie tussen taal en de werkelijkheid. Een vraag die daarbij centraal staat is ‘wat is betekenis?’ Vele bekende filosofen hebben geprobeerd om theorieën over betekenis op te stellen om zodoende antwoord te kunnen geven op de eerdere vragen over wat een bepaalde taaluiting precies betekent.¹⁹ We zijn met name in de filosofie geneigd te zoeken naar essenties van dingen en zijn van mening dat deze ergens verborgen moeten liggen. Ludwig Wittgenstein, een van de meest invloedrijke filosofen van de twintigste eeuw, merkt in zijn werk de *Filosofische Onderzoekingen* op dat woorden nooit werkelijk zo gebruikt worden op de manier waarop ze ‘thuis’ zijn.²⁰ Maar doordat filosofen (en naast filosofen ook mensen in het dagelijks leven) dit niet willen accepteren, blijven ze dieper zoeken naar de essentiële betekenissen. Ze stellen zichzelf eerdergenoemde vragen als ‘wat is rood?’, terwijl dit soort vragen makkelijk te beantwoorden is door te kijken naar hoe het begrip ‘rood’ in de dagelijkse praktijk gebruikt wordt.

Wittgenstein heeft in de *Filosofische Onderzoekingen* een antidogmatische houding. Hij beschrijft zelfs zijn eigen eerdere werk – de *Tractatus Logico-Philosophicus* – als dogmatisch en probeert in zijn latere werk dit dogmatisme uit de weg te gaan.²¹ Hij confronteert de lezer continu met kritische vragen om zo te proberen bestaande zienswijzen over bijvoorbeeld wat betekenis is en hoe we woorden begrijpen te doorbreken. Wittgenstein bouwt niet op naar een nieuwe theorie of dogma – dat is juist wat hij wilt voorkomen – en daarom zijn zijn analyses eerder op te vatten als voorbeelden dan als antwoorden.²² Als we opzoek gaan naar de betekenis van een woord moeten we niet antwoorden zoeken in het opstellen van een theorie, maar kijken naar de variëteit aan manieren waarop het woord in de praktijk gebruikt wordt. Wittgenstein herhaalt het in aforisme 66 nog maar is: “Don’t think, but look!”, waarmee hij wil zeggen dat we niet te veel na moeten denken maar gewoon moeten kijken naar hoe we taal gebruiken. In het alledaagse gebruik is taal succesvol. We weten allemaal wat ‘rood’ is maar op het moment dat we een verklaring willen geven voor wanneer iets rood is, weten we het opeens niet meer.²³ Iets soortgelijks geldt voor argumentatie en daar bijbehorende (drog-)redeneringen. We kunnen allemaal redeneren maar hebben moeite de essentie van argumentatie of drogredeneringen te benoemen. Als we zonder theorie over drogredeneringen al kunnen argumenteren en drogredeneringen volgens de standaardbenadering min of meer kunnen herkennen en onderscheiden, moeten we dan wel blijven zoeken naar een theorie? Voor Wittgenstein zou dit het creëren van een filosofisch probleem zijn. Desalniettemin zagen we bijvoorbeeld bij Lambert en Ulrich dat zij op zoek waren naar algemeenheden door zich af te vragen wat de ‘common factor’ van verschillende drogredeneringen van hetzelfde type is. We willen graag een duidelijke

¹⁹ Het Engelse woord ‘meaning’ kan worden vertaald als ‘betekenis’ of als ‘bedoeling’. Het is soms verwarrend om Engelse teksten over dit onderwerp te lezen, omdat Engelsen het onderscheid dat Nederlanders hebben, niet kennen.

²⁰ Wittgenstein (2009), a. 116.

²¹ Met ‘dogmatisch’ verwijst Wittgenstein naar de neiging om een ‘gat’ tussen vraag en antwoord te laten om het werkelijke antwoord op de vraag uit te stellen naar een later tijdstip. In het geval van de *Tractatus* doelt hij op het feit dat deze gebouwd was op de assumptie dat de taak van de logische analyse was om de elementaire proposities te ontdekken, waarvan de vorm nog niet bekend was. Zie Biletzki en Matar (2009), par. 3.1.

²² Wittgenstein schrijft in het voorwoord van de *Filosofische Onderzoekingen* dat hij anderen niet de moeite wil besparen zelf te denken. Hier rust een schijnbare tegenstelling in het advies ‘Denk niet, maar kijk!’ uit aforisme 66 en deze opmerking dat de lezer vooral zelf ook moet denken. Voor een uitwerking van deze schijnbare tegenstelling, zie Stokhof (2009).

²³ Wittgenstein (2009), a. 89.

theorie zodat we argumentaties op kwaliteit kunnen beoordelen en drogredeneringen specifiekere kunnen onderscheiden. In hoofdstuk vijf zullen we zien dat dit precies is wat de pragmadialectiek als doel heeft.

Als we naar verschillende gebruiken van een woord of zin kijken zien we dat het 'kern' heeft waarin de betekenis van dat woord of die zin verborgen ligt. Wat het betekent is afhankelijk van de context van sociale praktijken. Als een scheidsrechter tijdens een tenniswedstrijd "het is uit!" roept, betekent dit iets heel anders dan wanneer je partner hetzelfde roept. Tenzij je partner toevallig scheidsrechter bij een tenniswedstrijd is, natuurlijk. Het voorbeeld dat Wittgenstein gebruikt in aforisme 66, is het woord 'spel'. Vergelijk bordspellen met kaartspellen. En als we daar nog andere soorten spellen mee gaan vergelijken, zien we dat er veel overeenkomsten te noemen zijn, maar ook veel kenmerken die niet gedeeld worden. Toch noemen we het allemaal spellen. Hoewel er tussen verschillende spellen verschillende vergelijkingen zijn te vinden, bestaat er geen kern waarin de 'essentie' van een spel te vinden is.²⁴

TAALSPELEN

Om duiding te geven aan het idee dat woorden hun betekenis krijgen in de praktijk van het gebruik en er vele toepassingen van een woord mogelijk zijn, introduceert Wittgenstein het concept 'taalspel'. Juist omdat dat in zijn opvatting niet mogelijk is, geeft Wittgenstein nergens een duidelijke definitie van wat hij precies onder 'taalspel' verstaat.²⁵ Wel geeft hij een aantal voorbeelden. In aforisme 23 geeft Wittgenstein een lange (maar incomplete) lijst van situaties waarin taalspelen een rol spelen en waar onder andere in voorkomen:

- Orders geven of opvolgen;
- Objecten of gebeurtenissen beschrijven of erover speculeren;
- Raadsels of problemen oplossen;
- Een verhaal of een mop vertellen;
- Vragen, danken, zingen, vloeken, groeten, vertalen, bidden.

Dit zijn allemaal spelen waarin taal wordt gebruikt en waarbij de manier waarop het een rol speelt veel kan verschillen. Daarbij zijn er wel gelijkenissen tussen de verschillende spelen en is er geen essentiële eigenschap die voor alle taalspelen opgaat,²⁶ net zoals we zagen dat bij een spel het geval is. De term 'taalspel' is dan ook gekozen om associaties met een spel op te roepen. Een taalspel is als een spel waarbij (taal)handelingen worden gedaan en bepaalde regels gelden en die bovendien gelijkenissen vertoont met andere soorten taalspelen, maar waar geen essentie van te noemen is.

Baker en Hacker geven in hun boek *Language, Sense and Nonsense* een uiteenzetting van hoe de term 'regel' in het algemeen gebruikt wordt. Zo hebben regels in de meeste gevallen te maken met patronen in gedrag; laten we onze handelingen sturen door regels; geven regels aan wat standaard (gewenst) gedrag is; kunnen regels op verschillende manieren zijn ontstaan; en kunnen regels in verschillende situaties toegepast worden. De sturende kracht van regels is normatief – niet causaal – van aard, wat inhoudt dat gedrag op correctheid wordt beoordeeld aan de hand van regels; het zijn maatstaven voor afwijkend gedrag.²⁷

²⁴ Wittgenstein introduceert hier het idee van 'familiegelijkenissen'. Het netwerk van gelijkenissen lijkt op een netwerk van familiegelijkenissen: ook tussen verschillende familieleden zien we verschillende vergelijkingen, maar bestaat er geen kern waarin de 'essentie' van de familie te vinden is. Hier ga ik in deze scriptie verder niet op in.

²⁵ Of zoals Pondy (1989) het treffend verwoordt op p. 231: "To be consistent with his philosophical position, he can establish the meaning of a word only by using it!"

²⁶ Pondy (1989), p. 231.

²⁷ Baker en Hacker (1984), p. 251. Een regel kan niet dwingend zijn zoals bij natuurwetten wel het geval is. "We zien dat er niets overeenkomt met het idee van een proces waarin de toekomst mysterieus geanticipeerd is in het heden; het verband tussen een regel en zijn gebruik ligt in de praktijk van het gebruik ervan," McGinn (1997), p. 102.

Hoe weten we dan wát voor taalspel we spelen en welke regels we moeten volgen? In aforisme 198 maakt Wittgenstein de vergelijking met een wegwijzer. Stel dat ik naar Groningen wil en ik kom een bord tegen waarop staat 'Groningen' met een pijl naar rechts, hoe weet ik dan dat die pijl betekent dat de kortste weg naar Groningen rechtsaf zal zijn? Doordat ik heb geleerd dat die pijl die bepaalde betekenis heeft en ik geleerd heb er op die manier op te reageren. Voor het verband tussen de pijl en het gedrag – het kunnen zeggen dat ik de pijl volg – is het noodzakelijk dat er een *regelmatig gebruik* van die wegwijzer bestaat. Wittgenstein noemt het zelfs een *gewoonte*. Om te kunnen zeggen dat ik de pijl (die een uitdrukking van een regel is) daadwerkelijk volg moet er een bepaald patroon in mijn gedrag te vinden zijn die te verbinden is met de pijl. Als ik telkens als ik een pijl tegenkom een willekeurige kant op ga, is dit patroon in mijn gedrag niet te vinden en kan er niet gezegd worden dat ik de pijl volg.

Dit geldt niet alleen voor het volgen van een pijl, maar het volgen van alle uitdrukkingen van een regel. We groeien op in gemeenschap met anderen en leren ons gedragen naar de regels die reeds gelden. Ons taalgebruik wordt gestuurd doordat we in relatie tot anderen onszelf bepaalde gewoonten en gebruiken hebben eigen gemaakt. Het is slechts binnen deze praktijk dat onze taalhandelingen betekenisvol zijn. Wittgenstein schrijft in aforisme 199: "Een zin begrijpen betekent een taal begrijpen. Een taal begrijpen betekent een techniek beheersen",²⁸ waarmee hij aangeeft dat een zin niet onafhankelijk van de techniek van handelen in de praktijk – in omgang met elkaar – begrepen kan worden.

Van Wittgenstein kunnen we leren dat wat een zin betekent voortkomt uit het gebruik van taal in een taalspel, waarbinnen bepaalde regels gelden. In de dagelijkse praktijk zien we dit ook vaak terug: van een zin los van de context is het moeilijk (zo niet onmogelijk) om de betekenis goed te bepalen. Vaak leiden we voor de hand liggende betekenissen af uit de context. Paul Grice was de eerste die hier uitgebreid op inging en het een 'implicatuur' noemde.

²⁸ Vertaling van Stokhof (2009). Wittgenstein introduceert in deze context ook nog het concept 'form of life'. Zoals McGinn (1997) het op pp. 57-8 verwoordt: "Language is essentially embedded in structured activities that constitute a 'form of life'. (...) Our form of life is everywhere shaped by the use of language, and it is this that I tried to capture earlier by saying that our form of life is fundamentally cultural in nature." Ik ga hier niet verder op dit concept in, omdat het verschillende problematische interpretaties, waaronder een cultuurrelativistische interpretatie, introduceert. "Used by Wittgenstein sparingly—five times in the *Investigations*—this intriguing concept has given rise to interpretative quandaries and subsequent contradictory readings." Biletzki en Matar (2009), par. 3.6.

3. HET COÖPERATIE PRINCIPE

IMPLICATUREN

De ontwikkelingen binnen de taal filosofie hebben sinds de Filosofische Onderzoekingen van Wittgenstein niet stilgestaan. In de zestiger jaren van de vorige eeuw werd een theoretische basis gevormd waar latere filosofen op voortbouwden in de poging alsnog een theorie voor drogredeneringen te formuleren, zoals het geval is bij de pragmadialectiek van Van Eemeren en Grootendorst. Zij ontwikkelden een theoretisch kader waarbinnen drogredeneringen wel degelijk gestructureerd kunnen worden geanalyseerd en waarbinnen argumentatie kan worden beoordeeld. Deze pragmadialectiek baseert zich voor een deel op de theorie van implicaturen van Grice.

Paul Grice introduceerde als eerste het begrip ‘implicatuur’ waarmee hij doelde op betekenissen die je niet strikt uit de taaluiting kunt afleiden (*wat* er letterlijk gezegd is), maar die in een bepaalde context wel voor de hand liggend zijn.²⁹ Dit is te zien in het volgende voorbeeld:

Persoon A: “Smith heeft momenteel geen vriendin.”

Persoon B: “Hij rijdt de laatste tijd wel erg vaak naar West End.”³⁰

De implicatuur die af te leiden is uit de uitspraak van persoon B gezien de context van wat persoon A heeft gezegd, is dat Smith een vriendin heeft in West End. Deze afleiding is geen strikt logische gevolgtrekking, omdat het niet logisch noodzakelijk is dat Smith een vriendin heeft als hij vaak naar West End rijdt. Een logische gevolgtrekking (Engels: ‘entailment’) is bijvoorbeeld dat als iemand vrijgezel is, deze persoon niet getrouwd is. Dit is niet te weerleggen, het volgt direct uit de betekenis van het woord ‘vrijgezel’. Een implicatuur is makkelijker te weerleggen dan een logische gevolgtrekking: in bovenstaand voorbeeld volgt het niet noodzakelijk dat Smith een vriendin heeft in West End; het kan bijvoorbeeld ook zo zijn dat zijn moeder daar in het ziekenhuis ligt en hij haar vaak gaat bezoeken.

HET COÖPERATIE PRINCIPE EN DE VIER MAXIMEN

In het dagelijks leven hebben we continu met implicaturen te maken, veelal zonder dat we het doorhebben. Volgens Grice gebeurt dit altijd in overeenstemming met wat hij het *coöperatie principe* noemt. Dit principe formuleert hij als volgt: “Make your conversational contribution such as is required, at the stage at which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged.”³¹ Binnen dit principe onderscheidt Grice vier *conversationale maximen*:

- Kwaliteit: zeg geen onwaarheden of dingen waar je geen bewijs voor hebt;
- Kwantiteit: zeg niet meer of minder dan nodig is;
- Relevantie: wees relevant;
- Manier: wees beknopt en ordelijk en vermijd ambiguïteit en onduidelijkheid.

Iedere spreker volgt dit principe en deze maximen en verwacht tijdens een conversatie ook van anderen dat zij coöperatief zijn en zich aan dit principe houden. Deze maximen zijn daarom van belang bij het interpreteren van wat een ander *bedoelt*; bij implicaturen. Bij bovenstaand voorbeeld gaan we ervan uit dat persoon B een zinvolle bijdrage aan de conversatie wilt leveren en dat hij bedoelt dat Smith elders weldegelijk een vriendin heeft. Hoewel de opmerking van persoon B op het eerste gezicht misschien de maxime van relevantie overtreedt omdat de zin

²⁹ Laurence Horn definieert een conversationale implicatuur als “a component of speaker meaning that constitutes an aspect of what is meant in a speaker’s utterance without being part of what is said.” Zie Huang (2007), p. 27. Zie meer over implicaturen in Fromkin, Rodman en Hyams (2011) hf. 3, Huang (2007) par. 2.1 en Grady en Warner (2006) par. 3.

³⁰ Voorbeeld overgenomen uit Fromkin, Rodman en Hyams (2011), p. 174.

³¹ Avramides (1989), p. 26.

strikt genomen niks te maken heeft met wat persoon A zegt, gaan we er vanuit dat persoon B coöperatief handelt en interpreteren we zijn taaluiting welwillend. We leiden uit zijn uiting af dat hij bedoelt dat Smith waarschijnlijk een vriendin in West End heeft. Hoewel we zijn opmerking ook op kunnen vatten als een overtreding van het coöperatie principe zullen we dat niet zo snel doen omdat we eerder geneigd zijn een interpretatie te zoeken die passend is bij de context. Om deze reden blijkt het in de praktijk “nogal moeilijk te zijn om evidente overtredingen van de algemene spelregels voor communicatie aan te wijzen en niet onmiddellijk naar een verklaring te zoeken die de overtreding weer recht breijt”.³²

De omgeving van Roermond is afgelopen nacht getroffen door weer. Er vielen hagelstenen zo groot als tic-tacjes uit de lucht en er viel evenveel regen als normaal in een hele nacht, waardoor er een paar plassen lagen. Jo Tuuyen, inwoner van Roermond, kon geen ooggetuigenverslag doen. “Ik lag gewoon te slapen. Ik heb gedroomd over eenhoorns.” Roermond werd het afgelopen jaar vaker getroffen door weer. Ook toen was er nauwelijks sprake van schade.³³

Wat doet bovenstaande passage plotseling hier in dit verhaal? Waar slaat het op en is dit wel echt gebeurd? Het overtreedt duidelijk de maximes van relevantie, manier en kwaliteit. En omdat die overtredingen na de eerste zin ook wel duidelijk zijn en de passage onnodig lang is, overtreedt het ook de maxime van kwantiteit. We proberen de passage welwillend te interpreteren maar dat lukt met de grootste bestwil niet. Maar omdat deze passage, zoals nu blijkt, als voorbeeld dient voor (schijnbare) overtredingen van de maximes van Grice, dient het een ander doel dan in eerste instantie wordt gedacht. Het krijgt door dit nieuwe inzicht een andere betekenis waardoor de passage het coöperatie principe tóch respecteert. Als deze huidige alinea niet was geschreven om die uitleg te geven – de context te schetsen – dan had de passage geen zinvolle betekenis gehad en had het inderdaad de maximes en het coöperatie principe overtreden. Dit soort extreme gevallen komen in de praktijk echter weinig voor.

Hoewel Wittgenstein er niet aan wilt geloven dat er zoiets bestaat als een algemeen geldende regel – een regel die voor alle taalspelen opgaat – is het idee van het coöperatie principe van Grice wel dat deelnemers aan een conversatie er in vrijwel alle verschillende situaties van uitgaan, juist omdat conversaties coöperatieve aangelegenheden zijn.³⁴ Om een taal te begrijpen moet je implicaturen kunnen begrijpen, want implicaturen zijn overal aanwezig. Om te beschrijven en begrijpen hoe dit proces van communiceren via implicaturen in zijn werk gaat, heeft Grice het coöperatie principe geformuleerd. Volgens Wittgenstein (denk aan aforisme 198) kunnen we zeggen dat we bepaalde regels volgen door het regelmatige gebruik van die regels. We leren ons gewent te gedragen in diverse taalspelen doordat we hebben geleerd welke regels er gelden en hoe deze gevolgd kunnen worden. Dit betekent ook dat we implicaturen kunnen begrijpen en met elkaar communiceren volgens het coöperatie principe.

Volgens het coöperatie principe moeten conversationele bijdrages het geaccepteerde doel of richting van een gesprek dienen om een zinvolle betekenis te hebben en kent niet-doelgerichte communicatie zodoende geen zinvolle betekenis. Omdat taalgebruikers doorgaans taaluitingen willen doen die een zinvolle betekenis hebben en coöperatief willen zijn aan het doel van een conversatie, is het coöperatie principe in vrijwel alle taalspelen van kracht.

³² Eemeren en Snoeck Henkemans (2011), p. 53.

³³ Passage credits: Ende (2013). Om dit voorbeeld in deze context goed tot zijn recht te laten komen heb ik niet de opmaak van een quote gehanteerd. Ik heb doelbewust de regels overtreden.

³⁴ Wittgenstein zal het vermoedelijk met Grice eens zijn dat communicatie een coöperatieve aangelegenheid is. Maar of hij zich zou kunnen vinden in de uitwerking van het coöperatie principe in de maximen, is nog maar de vraag. Er zijn dan ook uitzonderingen te verzinnen. Zo heeft een verdachte van een delict het recht om te zwijgen en hoeft dus niet mee te werken aan het aanleveren van bewijs tegen zichzelf. Hij hoeft in dat geval niet coöperatief te zijn.

De pragmadialectische benadering die opgesteld is door Frans van Eemeren en Rob Grootendorst geeft een theoretisch kader voor het analyseren en beoordelen van argumentaties, dat gebaseerd is op het coöperatie principe (wat zij het 'communicatiebeginsel' noemen)³⁵ en dat een handvat vormt voor de beoordeling van argumentaties binnen een kritische gedachtewisseling. Het volgende hoofdstuk geeft een beknopte beschrijving van dit theoretisch kader van de pragmadialectiek.

³⁵ Zie Eemeren en Snoeck Henkemans (2011), hf. 4. Ook noemen ze de maximen 'spelregels'.

4. DE PRAGMADIALECTISCHE ARGUMENTATIETHEORIE

METHODOLOGIE

Argumentatief taalgebruik kan op verschillende manieren worden bestudeerd. De manier die lange tijd overheerste, de studie van argumentatie vanuit de logica, verschilt van de manier waarop argumentatie theoretici als Van Eemeren en Grootendorst argumentaties benaderen.³⁶ In tegenstelling tot logici houden zij zich met name bezig met argumentatie in spreektaal wat inhoudt dat uitspraken ambigu kunnen zijn en dat er meestal meer wordt bedoeld dan wat er in strikte zin gezegd is. Met andere woorden: argumentatie theoretici moeten rekening houden met implicaturen. Van Eemeren en Grootendorst beschouwen argumentatie in het algemeen als “een onderdeel van een kritische gedachtewisseling die er – idealiter – op gericht is een verschil van mening tot een oplossing te brengen.”³⁷ Bij het bestuderen van die argumentatie is het mogelijk om je op descriptieve of op normatieve aspecten te focussen, maar Van Eemeren en Grootendorst hebben met de pragmadialectische argumentatietheorie een benadering gecreëerd die op systematische wijze het descriptieve en normatieve verbindt (en zelfs integreert).³⁸ De basis voor deze verbinding bevindt zich in de vier methodologische principes waar ze van uitgaan en die zij ‘externalisatie’, ‘functionalisatie’, ‘socialisatie’ en ‘dialectificatie’ noemen.³⁹ Bij al deze principes gaan Van Eemeren en Grootendorst ervan uit dat iedere deelnemer aan een kritische discussie zich ten opzichte van de bijdragen van de andere partij gedraagt als een ‘rational judge’, wat wil zeggen dat hij hetgeen gezegd is evalueert of beoordeelt op grond van de bijdrage die het levert aan het oplossen van het meningsverschil.

Met ‘externalisatie’ bedoelen ze dat de nadruk van de analyse van een argumentatie moet liggen op datgene wat gezegd is en niet op (interne) gedachtes, ideeën en motieven die daaraan ten grondslag kunnen liggen. Van Eemeren en Grootendorst zien ‘functionalisatie’ als de interpretatie van argumentatief taalgebruik als een doelgerichte activiteit. Ze gaan ervan uit dat taal gebruikt wordt (of zou moeten worden) om een bepaald communicatief en interactioneel doel te bereiken,⁴⁰ zoals het oplossen van een meningsverschil. ‘Socialisatie’ houdt in dat een discussie als een sociale activiteit wordt gezien; de ene partij probeert de andere partij op rationele gronden te overtuigen. Daarbij speelt de interactionele context een belangrijke rol voor het analyseren van de bijdragen binnen de discussie. Er wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen de verschillende rollen die betrokkenen vervullen binnen de dialoog.

Met het vierde methodologische principe, dialectificatie, bedoelen Van Eemeren en Grootendorst dat om te kunnen vaststellen in hoeverre argumentatie bevorderlijk is voor het oplossen van een meningsverschil, er een bepaalde standaard nodig is waaraan de kwaliteit van de argumenten kan worden afgemeten. In de pragmadialectiek wordt daarom uitgegaan van een dialectisch ideaalmodel bestaande uit een verzameling van regels waar de discussie en alle argumentatieve bijdrages idealiter aan voldoen. Omdat het oplossen van een meningsverschil centraal staat in de pragmadialectiek, is het ideaalmodel op dit oplossen afgestemd. In dit ideaalmodel onderscheiden Van Eemeren en Grootendorst vier discussiefasen: de ‘confrontatiefase’ waarin blijkt dat er überhaupt een meningsverschil bestaat; de ‘openingsfase’ waarin wordt vastgesteld wie welk standpunt verdedigt of aanvalt en welke discussieregels er aanvaard worden; de ‘argumentatiefase’ waarin de daadwerkelijke argumenten worden uitgewisseld en elkaars argumenten kritisch worden beoordeeld; en de ‘afsluitingsfase’ waarin

³⁶ Merk op dat de genoemde verschillen elkaar niet wederzijds uitsluiten.

³⁷ Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), p. 351.

³⁸ Zie van Eemeren et al. (1993), inleiding. Van Eemeren en Grootendorst zien de ‘empirische benadering’ en die ‘kritische benadering’ als respectievelijk descriptief en normatief. De eerste wordt vooral gehanteerd in de sociaalwetenschappelijke benaderingen die beweren waardevrij te zijn. Kritische benaderingen daarentegen houden zich meer bezig met het opstellen van modellen van ideale argumentaties (en zijn zodoende niet waardevrij).

³⁹ Zie voor een uitgebreide behandeling van deze methoden Eemeren en Grootendorst (1984), par. 1.2 – 1.5.

⁴⁰ Zie Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), voetnoot 307.

wordt bepaald of het standpunt al dan niet succesvol is verdedigd. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat de kritische discussie niet tot het oplossen van het meningsverschil heeft geleid.

In de praktijk zullen deze fasen lang niet altijd even duidelijk aanwezig zijn. Zo zal het aanvaarden van de discussieregels in de openingsfase niet altijd expliciet gebeuren. Het is gebruikelijker dat bijvoorbeeld uit het taalgebruik van de deelnemers van de discussie blijkt dat de regels impliciet worden geaccepteerd.

(...) This implies that the language users concerned *have declared themselves willing to conduct the discussion in accordance with these commonly shared rules.*

If the language users taking part in the discussion have done this, then the rules acquire the status of *conventions* to which the parties are *committed* throughout the discussion and to which they can hold each other.⁴¹

Dit komt er in de praktijk op neer dat deelnemers stilzwijgend min of meer dezelfde regels accepteren. Behalve dat de maximen van het coöperatie principe van Grice gelden, zijn er bij een kritische discussie nog meer regels van kracht. Van Eemeren en Grootendorst geven in *Speech acts in argumentative discussions* (1984) een verzameling van tien regels die het oplossen van een meningsverschil in een kritische discussie ten doel heeft. Deze verzameling is onderdeel van het ideaalmodel en gaat uit van hoe een meningsverschil zou worden opgelost als er puur oplossingsgericht geargumenteed zou worden.⁴² Het ideaalmodel geeft geen beschrijving van de werkelijkheid, maar het dient idealiter in de praktijk zoveel mogelijk benaderd te worden. Dit gebeurt lang niet altijd; tijdens een discussie kunnen deelnemers op allerlei verschillende manieren de weg naar de oplossing van het meningsverschil bemoeilijken of verhinderen. Een taalhandeling die een poging om een meningsverschil op te lossen bemoeilijkt of verhindert, wordt in de pragmadialectische benadering een drogredenering genoemd. Een drogredenering is een niet-correcte discussiezet waarin een discussieregel – al dan niet met opzet – overtreden wordt.⁴³

Van de tien regels van het pragmadialectisch ideaalmodel betreffen de eerste vijf gedragsregels die voorschrijven hoe deelnemers zich dienen te gedragen om het oplossen van een meningsverschil te bevorderen. De laatste vijf regels hebben betrekking op de beoordeling en de afsluiting van de discussie. Deze regels vormen geen garantie voor het oplossen van een meningsverschil, desalniettemin “verwoorden ze wel noodzakelijke voorwaarden daarvoor.”⁴⁴

De tien regels van het ideaalmodel kunnen een hulpmiddel zijn om aan te geven waar discussies in de praktijk tekortschieten. Om een adequate beoordeling van een discussie te kunnen geven en daarbij de al dan niet gebruikte drogredeningen te identificeren is een duidelijke reconstructie nodig van alle taalhandelingen die een potentiële rol hebben gespeeld bij het oplossen van een meningsverschil. Voor de reconstructie van een discussie doen Van Eemeren en Grootendorst een beroep op de taalhandelingentheorie van John Austin en John Searle, maar omdat deze theorie taalhandelingen met name analyseert vanuit het perspectief van de spreker schiet het te kort. Een deelnemer aan een discussie hoopt naast dat de tegenpartij zijn taalhandeling *snapt*, ook dat het een bepaalde reactie ontlokt. De taalhandelingentheorie kan niet omgaan met dit interactionele doel van een taalhandeling en daarom is deze theorie niet compleet genoeg voor het analyseren van een discussie tussen twee partijen. Van Eemeren en Grootendorst hebben deze theorie uitgebreid zodat taalhandelingen die kunnen bijdragen aan het oplossen van het meningsverschil kunnen worden gespecificeerd.⁴⁵ Ze onderscheiden verschillende typen taalhandelingen die een rol kunnen

⁴¹ Eemeren en Grootendorst (1984), p. 163.

⁴² Eemeren et al. (1993), p. 26.

⁴³ Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), p. 384.

⁴⁴ Eemeren en Snoeck Henkemans (2011), p. 100.

⁴⁵ Zie Eemeren en Grootendorst (1984), hf 2 en 3.

hebben in het oplossingsproces,⁴⁶ en die in de argumentatieve praktijk vaak impliciet uitgevoerd worden. Naast de verschillende standpunten en de expliciete argumenten zijn bij de reconstructie de impliciete (verzwegen) onderdelen ook belangrijk. Deze zullen in de analyse moeten worden aangevuld (expliciet worden gemaakt), ervan uitgaande dat een deelnemer aan een discussie een constructieve bijdrage voor het oplossen van het meningsverschil wil leveren en daarbij probeert logisch geldige redeneringen te geven. Bij het reconstrueren van de discussie moet ervan uit worden gegaan dat de deelnemers het communicatiebeginsel (het coöperatie principe) niet willen schenden. In veel gevallen zal daarom ook de context een belangrijke rol spelen om duidelijker te krijgen welke argumenten een deelnemer precies kan worden toegeschreven.⁴⁷

TIEN REGELS

Als de discussie op een verantwoorde manier is gereconstrueerd, vormt dit een geschikt uitgangspunt om de argumentaties te beoordelen. In deze beoordeling wordt vastgesteld in welke mate taalhandelingen de oplossing van het meningsverschil hebben bevorderd of juist bemoeilijkt. De eerder genoemde tien discussieregels vormen ieder een norm voor een goed verloop van een kritische discussie. De standaardbenadering van drogredeneringen gaat uit van een ongestructureerde lijst die met name gebaseerd lijkt op historische toevalligheden of ziet drogredeneringen slechts als overtreding van een logische geldigheidsnorm. Maar in tegenstelling tot de standaardbenadering wordt binnen de pragmadialectiek “een gedifferentieerde benadering gekozen, waarbij een verscheidenheid aan functionele normen in beschouwing wordt genomen.”⁴⁸ De tien regels gelden als normen aan de hand waarvan een kritische discussie kan worden beoordeeld en drogredeneringen kunnen worden onderscheiden. In de praktijk zal taalgebruik zelden of nooit volledig oplossingsgericht zijn, terwijl de normen die in de regels van kritische discussie worden weergegeven daar wel op gebaseerd zijn. In het volgende hoofdstuk zullen deze en enkele nuanceringen bij de pragmadialectische benadering van drogredeneringen worden uitgewerkt.

Van Eemeren en Grootendorst hebben naast de tien regels ook een overzicht opgesteld van een aantal dingen die verkeerd kunnen gaan bij het oplossen van een meningsverschil. Dit overzicht is niet compleet, maar het toont wel de grote variëteit aan drogredeneringen die kunnen voorkomen. Onderstaand een overzicht van de tien regels. Bij de gedragsregels zijn tevens de overtredingen (drogredeneringen) vermeldt.⁴⁹

Gedragsregels

Regel 1 (vrijheidsregel): De discussianten mogen elkaar niet beletten standpunten of twijfel naar voren te brengen.

Pas als er duidelijk is waarover precies het meningsverschil bestaat, kan het opgelost worden. Om dit te bevorderen, moeten deelnemers aan de discussie elkaar niet beletten standpunten of twijfel naar voren te brengen. In principe moet alles ter discussie mogen worden gesteld.

⁴⁶ Dit zijn de ‘beweerders’, ‘binders’, ‘stuurders’ en ‘taalgebruiksverklaarders’. Zie voor uitleg hierover Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), pp. 366-70.

⁴⁷ Zie meer over reconstructie van onder andere verzwegen argumentatie Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996) par. 10.3 en Eemeren en Snoeck Henkemans (2011), par. 4.6 - 4.8.

⁴⁸ Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), p. 393.

⁴⁹ Naar Eemeren en Snoeck Henkemans (2011), hf. 7 en pp. 234-7. Zie ook Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), par. 10.2 en 10.4. Voor een uitgebreidere behandeling met veel voorbeelden zie Eemeren en Grootendorst (1987).

Iemand beletten een standpunt of twijfel naar voren te brengen, kan op verschillende manieren:

- Standpunten heilig / taboe verklaren
- *Argumentum ad baculum* (tegenpartij met dreigementen onder druk zetten)
 - o *Argumentum ad misericordiam* (beroep doen op medelijden)
- *Argumentum ad hominem* (tegenpartij persoonlijk aanvallen)

Regel 2 (verdedigingsplichtregel): Een discussiant die een standpunt naar voren brengt, mag niet weigeren dit standpunt desgevraagd te verdedigen.

Een verschil van mening kan niet worden opgelost als een partij zijn standpunt niet helder verdedigd. Een standpunt naar voren brengen betekent ook de verplichting dat standpunt te verdedigen.

Overtredingen van deze regel houden in dat een deelnemer weigert zijn standpunt te verdedigen. Dit kan op verschillende manieren:

- Verschuiven van de bewijslast (onterecht doen voorkomen alsof de andere partij zijn standpunt eerst dient te bewijzen)
- Ontduiken van de bewijslast (het standpunt als vanzelfsprekend presenteren of er persoonlijk voor instaan)

Regel 3 (standpuntregel): Een aanval op een standpunt mag geen betrekking hebben op een standpunt dat niet werkelijk door de andere partij naar voren is gebracht.

Als twee partijen langs elkaar heen praten, kan een verschil van mening niet worden opgelost. Een aanval moet daarom op correcte wijze worden verbonden aan het standpunt dat door de tegenpartij naar voren is gebracht.

Overtredingen van deze regel houden in dat de tegenpartij een standpunt wordt toegeschoven die het niet verdedigd. Dit is de drogredenering van de stroman, waarbij een geheel fictieve tegenstander kan worden gecreëerd, of iemands standpunt kan worden vertekend door uitspraken te overdrijven, simplificeren of uit de context te halen.

Regel 4 (relevantieregel): Een standpunt mag niet worden verdedigd door non-argumentatie naar voren te brengen of argumentatie die geen betrekking heeft op het standpunt.

Voor de verdediging mogen alleen argumenten worden aangedragen die bovendien betrekking hebben op het standpunt. Als deze regel niet duidelijk wordt gevolgd, kan het gebeuren dat een meningsverschil opgelost lijkt, maar dat niet werkelijk is. Deze regel sluit

het gebruik van *pathos* en *ethos* in een kritische discussie uit.⁵⁰

Overtreedingen van deze regel kunnen op verschillende manieren:

- Non-argumentatie (retorische trucs gebruiken bij het verdedigen van een standpunt)
 - o Pathetische drogredenering (de sentimenten van het publiek bespelen)
 - o Ethische drogredenering / *argumentum ad verecundiam* (een beroep doen op eigen (onware of irrelevante) deskundigheid, geloofwaardigheid of integriteit)
- Irrelevante argumentatie / *ignoratio elenchi* (argumentatie gebruiken die niet slaat op het standpunt dat ter discussie staat)

Regel 5 (verzwegen-argumentregel): Iemand mag de tegenpartij niet ten onrechte verzwegen argumenten toeschrijven of zich van de verantwoordelijkheid voor een van zijn eigen verzwegen argumenten onttrekken.

Tijdens communicatie in de omgangstaal blijven doorgaans veel onderdelen van de argumentatie impliciet. Om een meningsverschil op te kunnen lossen moeten de partijen verantwoordelijkheid aanvaarden voor deze impliciete (verzwegen) onderdelen. Deze regel houdt in feite in dat een discussiant niet gehouden kan worden aan iets waaraan hij niet echt gebonden is en aan alles gehouden kan worden waaraan hij echt gebonden is.

Overtreedingen van deze regel kan op twee manieren:

- Een verzwegen argument zo invullen dat het verder gaat dan waar de tegenpartij strikt genomen aan gehouden kan worden.
- Gebondenheid ontkennen aan een correct geëxpliciteerd verzwegen argument.

Beoordeling en afsluiting

Regel 6 (uitgangspuntregel): Iemand mag niet ten onrechte iets als gemeenschappelijk uitgangspunt presenteren of ten onrechte ontkennen dat iets een gemeenschappelijk uitgangspunt is.

Regel 7 (geldigheidsregel): De redeneringen die in de argumentatie als formeel geldig worden voorgesteld mogen geen logische fouten bevatten.

Regel 8 (argumentatieschemaregel): Een niet door een formeel geldige redenering bewezen

⁵⁰ Al in de Griekse Oudheid maakte Aristoteles onderscheid tussen technische en niet-technische overtuigingsmiddelen. Onder niet-technische middelen wordt bijvoorbeeld materiaal verstaan dat onafhankelijk is van de spreker, zoals wetten, rapporten of documenten. Onder technische middelen vallen *ethos*, *pathos* en *logos* (zie Aristoteles (350 BC), I.2 1356a). *Ethos* is afhankelijk van het persoonlijke karakter van de spreker, *pathos* van de emotionele toestand van de luisteraar en *logos* van het argument zelf (zie ook Rapp (2010), par. 5).

standpunt mag niet als afdoende verdedigd worden beschouwd als de verdediging niet plaatsvindt door middel van een geschikt argumentatieschema dat correct is toegepast.

Regel 9 (afsluitingsregel): Een niet-afdoende verdediging van een standpunt mag niet leiden tot het handhaven van dit standpunt door de voorstander en een afdoende verdediging van een standpunt mag niet leiden tot het handhaven van twijfel aan het standpunt door de tegenstander.⁵¹

Regel 10 (taalgebruikregel): De discussianten mogen geen formuleringen gebruiken die onvoldoende duidelijk of verwarrend dubbelzinnig zijn en ze mogen de formuleringen van de tegenpartij niet opzettelijk verkeerd interpreteren.

Aan de hand van deze tien regels kunnen kritische discussies systematisch geanalyseerd worden en kunnen drogredeneringen duidelijker worden onderscheiden dan bij de ad-hocverklaringen van de standaardbenadering van drogredeneringen het geval is. Door het onderscheid van deze tien regels wordt duidelijk dat drogredeneringen die in de standaardbenadering onder dezelfde noemer vallen, ofwel helemaal niet bij elkaar horen, of wordt duidelijk wat ze gemeenschappelijk hebben.⁵² Ook zijn er enkele nieuwe overtredingen te analyseren zoals het heilig verklaren van een standpunt (overtreding van regel 1) en een standpunt immuun maken voor kritiek (overtreding van regel 2).⁵³

⁵¹ Van Eemeren en Grootendorst gebruiken in plaats van de woorden 'voorstander' en 'tegenstander' respectievelijk de woorden 'protagonist' en 'antagonist'.

⁵² Voor enkele voorbeelden hiervan zie Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), pp. 392-3.

⁵³ Ibid.

5. KRITIEK OP DE PRAGMADIALECTIEK

WITTGENSTEIN

Maar hoe zit het dan met Wittgenstein? Eerst zagen we dat Hamblin concludeerde dat er geen theorie van drogredeneringen bestaat, toen stelden Lambert en Ulrich dat het onduidelijk is welke factor maakt dat een drogredenering (token) precies tot dat type drogredenering behoort en vervolgens leerde Wittgenstein ons dat woorden helemaal geen thuis hebben en we beter gewoon kunnen kijken naar hoe taal gebruikt wordt dan er theorieën over op te stellen. Woorden kennen geen thuis, soorten drogredeneringen ook niet. In verschillende taalspelen gelden verschillende regels en wat in het ene taalspel als drogredenering kan worden gezien, kan in het andere taalspel prima worden geaccepteerd.⁵⁴ Als voorbeeld een dialoog tussen een moeder en haar zoontje:

Moeder: "Eet je bord leeg!"

Zoontje: "Dat wil ik niet."

Moeder: "Als je nu je bord niet leeg eet, ga je direct naar bed."

Het argument van de moeder is eigenlijk een dreigement en dreigementen worden in veel gevallen gezien als de drogredenering *argumentum ad baculum*. In dit geval gaat het echter om een taalspel binnen de context van opvoeding, waarbij de verhouding tussen moeder en zoontje niet gelijk is en het dreigement van de moeder zal worden geaccepteerd. Het zal waarschijnlijk beter werken dan wanneer ze had uitgelegd dat een kind tijdens zijn groeifase genoeg moet eten omdat anders het lichaam zich niet goed kan ontwikkelen en dat het bovendien nastrevenswaardig is voor een kind om zich fatsoenlijk te gedragen (waarbij je bord leeg eten als fatsoenlijk gedrag wordt beschouwd). Het kind zal daar – afhankelijk van de leeftijd – weinig van begrijpen en een moeder die op deze manier reageert communiceert dan ook niet volgens het coöperatie principe.

Een taalhandeling vindt altijd plaats binnen een taalspel waarbinnen regels gelden. Voor Wittgenstein bepalen die regels of een bepaalde taalhandeling betekenisvol is of niet binnen dat gegeven taalspel. De zinvolle betekenis van een taalhandeling zit in het gebruik ervan in die omstandigheden en kan niet onafhankelijk van het gebruik worden toegekend. Als een taalhandeling géén zinvolle betekenis lijkt te hebben kunnen er verschillende dingen aan de hand zijn: zoals we van Wittgenstein kunnen leren kan het zijn dat de regels van het taalspel bepaalt dat de taalhandeling simpelweg geen zinvolle betekenis kent binnen dit taalspel, zoals het geval is als een spreker het coöperatie principe niet in acht neemt. Het kan ook zijn dat er sprake is van een verkeerd taalspel. Veel teksten van liedjes zijn als ze letterlijk worden genomen niet te begrijpen. *Ze slaan nergens op*.⁵⁵ In dat geval wordt de betekenis van de tekst toegekend vanuit een verkeerd taalspel. Bij het analyseren van taaldaden is het daarom belangrijk dat de context bekend is en het juiste taalspel wordt herkend door de analist.⁵⁶ Gebeurt dit niet, dan kunnen taaldaden verkeerd geïnterpreteerd worden en onterecht als overtreding van een regel worden gezien.

Dit brengt ons bij een derde mogelijkheid van wat er aan de hand kan zijn als een taalhandeling schijnbaar geen zinvolle betekenis heeft: het kan zijn dat een taalhandeling verkeerd is geïnterpreteerd. Zoals we eerder al zagen proberen we taalhandelingen altijd zo te interpreteren dat ze voldoen aan het coöperatie principe en bijdragen aan het doel van een

⁵⁴ Dit betekent niet dat er voor Wittgenstein geen overtredingen bestaan, in tegendeel. Een regel geeft een norm en als een regel wordt overtreden voldoet dat gedrag niet aan de norm die geldt binnen dat taalspel.

⁵⁵ Voorbeeld: "Ik wacht hier op jou. Ook als je naast me ligt, je gezicht opnieuw het mooiste blijkt te zijn. Dit is een aanzoek zonder ringen. En ik vraag niet om je hand maar om je vingers die me wijzen op mezelf." Uit het liedje 'Aanzoek zonder ringen' van Bløf. Buiten het taalspel van het liedje hebben deze zinnen weinig zinvolle betekenis.

⁵⁶ Een simpel voorbeeld: de lettercombinatie 'word' kent een hele andere betekenis in het taalspel van het Nederlands dan het taalspel van het Engels.

conversatie, maar soms begrijpen we simpelweg niet wat iemand ergens mee bedoelt en heeft een uitspraak geen relevante betekenis. Om de taaluiting dan toch nog een zinvolle betekenis toe te kennen kan meer uitleg nodig zijn of moet er meer bekend worden over de context waarin de taalhandeling is gedaan. De passage over het weer in Roermond kende geen zinvolle betekenis binnen het taalspel van deze scriptie, totdat er meer uitleg over het doel van de passage werd gegeven – dat het als voorbeeld diende om aan te tonen dat iets (schijnbaar) maximes kan breken.

NUANCERINGEN

De tien regels van de pragmadialectiek zijn expliciet geformuleerd en vormen een onderdeel van het totaal aan regels dat geldt voor het taalspel binnen een kritische discussie. De pragmadialectische argumentatietheorie lijkt een serieuze kandidaat te zijn die in antwoord op de eerder genoemde kritiek van Hamblin en Lambert en Ulrich een theoretisch kader geeft om drogredeneringen gestructureerd te analyseren. Het is systematisch en gestructureerd, het is onder voorbehoud toepasbaar op de dagelijkse praktijk, er wordt uitgegaan van een andere definitie van drogredeneringen dan die van de standaardbenadering, het gaat niet uit van slechts enkele voorbeelden (het is meer dan dat, namelijk een *theorie*) en het legt de nadruk van het argumenteren op het oplossen van een meningsverschil en niet op het overtreden van regels. Is dit dan de theorie waar Hamblin en de andere critici van de standaardbenadering zo op hadden gehoopt?

Voordat het zover is moet er toch eerst een belangrijke nuancering gemaakt worden. Bij het spelen van een spel zoals een schaakspel zijn er een aantal regels expliciet geformuleerd omdat het anders niet duidelijk is hoe het spel precies werkt. Ook in het geval van discussies zien we dat hoewel de regels vanzelfsprekend lijken, de discussies vaak spaak lopen door gebrek aan duidelijkheid over wat wel of niet is toegestaan.⁵⁷ Het expliciet formuleren van regels kan in dit geval helpen het doel van een discussie effectiever te bereiken. Maar wat is dat doel van een discussie dan precies? Voor Van Eemeren et al. verschilt het doel van een kritische discussie met andere manieren van onenigheid afhandelen omdat zij niet berusting of schikking wil bereiken, maar juist het *óplossen van een meningsverschil*.⁵⁸ Berusting of schikking lossen het meningsverschil zélf niet op maar eindigen slechts de discussie rondom de onenigheid. Voor een oplossing zullen beide partijen het er op redelijke gronden over eens moeten worden dat één van de twee standpunten niet langer meer houdbaar is. De expliciet geformuleerde regels van het pragmadialectisch ideaal komen – aldus Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans – “op zijn minst gedeeltelijk” overeen met de normen die deelnemers in een discussie “al hebben geïnternaliseerd”.

De expliciet geformuleerde tien regels kennen hun kracht slechts in zoverre een conversatie als kritische discussie wordt opgevat; daarbuiten zijn de regels niet of in andere vorm van toepassing. De conversatie tussen de moeder en haar zoontje uit het eerder genoemde voorbeeld kan moeilijk als kritische discussie worden gezien en daarom heeft het weinig zin om de conversatie volgens dit ideaalmodel te analyseren. De bijdrage van de moeder kan aan de hand van dit theoretisch kader niet als drogredenering worden bestempeld. Binnen de pragmadialectische analyse wordt ervan uitgegaan dat de persoon die een mogelijke drogredenering naar voren brengt het doel van een kritische discussie dient en dat is duidelijk niet het doel van de moeder. In een kritische discussie richten de deelnemers zich op het oplossen van een meningsverschil. In de praktijk zal taalgebruik echter, aldus Van Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans zelf, zelden of nooit volledig oplossingsgericht zijn.⁵⁹ Het toepassingsgebied van de pragmadialectische benadering van drogredeneringen is daarom afhankelijk van de mate waarin taalgebruik van de deelnemers aan een discussie er inderdaad

⁵⁷ Van Eemeren en Snoeck Henkemans (2011) noemen het “gebrek aan ‘orde’ of door onduidelijkheid over de discussieprocedure”, p. 30.

⁵⁸ Eemeren et al. (1993), pp. 25-6.

⁵⁹ Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), p. 384.

op is gericht het meningsverschil op te lossen. De identificatie van drogredeneringen is in die zin voorwaardelijk: "een discussiezet mag alleen als een drogredenering worden beschouwd als deze zet terecht gereconstrueerd is als een onderdeel van een poging om een verschil van mening op te lossen."⁶⁰ Deze voorwaardelijkheid vormt bij het reconstrueren van een kritische discussie een lastig opstakel, wat Hamblin het 'vastpinnen' van een drogredenering noemt.⁶¹ Een beschuldiging van het begaan van een drogredenering kan door de overtreder worden gepareerd door te zeggen dat het helemaal niet als argument bedoeld was, maar bijvoorbeeld als achtergrondinformatie. Iemand die een discussie reconstrueert zal hier altijd rekening mee moeten houden. Hetzelfde geldt voor het reconstrueren van een verzwegen onderdeel van een argument; een overtreder kan beweren dat hij het anders bedoeld heeft dan dat het gereconstrueerd is.⁶² De kern van dit probleem is volgens Hamblin dat iemand pas van een drogredenering beschuldigd kan worden op het moment dat zijn taaluiting kan worden *vastgepind* als argument. Tot die tijd zal een drogredenering slechts voorwaardelijk als dusdanig geïdentificeerd kunnen worden.

De pragmadialectiek ziet dit vastpinnen niet per se als een probleem:⁶³ als er een onderdeel verzwegen wordt, vormt dat een schijnbare overtreding van het Griceaanse kwaliteitsmaxime.⁶⁴ Deze schijnbare overtreding is geen echte overtreding als de persoon die een onderdeel verzweg wordt gebonden (vastgepind) aan een impliciete uitspraak die de overtreding opheft. Bij het bepalen welke impliciete uitspraken een persoon kan worden toegekend wordt bij een pragmadialectische analyse gekeken naar uitspraken die in een eerder stadium van de discussie wel expliciet zijn gedaan door die persoon. In veel gevallen zal hierbij ook de verbale en niet-verbale context een belangrijke rol spelen. Ontkent de persoon dat hij de uitspraak niet zo heeft bedoeld dan begaat hij waarschijnlijk alsnog een overtreding van een van de maximes van Grice.

Een pragmadialectische analyse beoordeelt vooral hoe een deelnemer zich gedragen heeft in het licht van de regels van de pragmadialectiek. Deze regels dienen niet als noodzakelijk aanvaard te worden, maar de aanvaardbaarheid van de regels dient afgemeten te worden aan de effectiviteit om meningsverschillen aan de hand van deze regels op te lossen.⁶⁵

Als de pragmadialectiek slechts iets als drogredenering kan analyseren door de argumentatie te benaderen in het licht van het taalspel van de kritische discussie, is de pragmadialectiek dan wel die geschikte kandidaat die we zoeken als theoretisch kader voor het analyseren van *alle* drogredeneringen in *alle* taalspelen? Want we zagen eerder al dat wat in het ene taalspel als drogredenering kan worden gezien, in een ander taalspel een prima toevoeging aan de conversatie kan zijn. Hoe kan de pragmadialectiek dit onderscheid tussen verschillende taalspelen maken? Aristoteles definieerde een drogredenering als een incorrecte zet in een debat; volgens Hamblin wordt een drogredenering in de standaardbenadering gezien als een redenering die goed lijkt maar het niet is; en de pragmadialectiek definieert een drogredenering als een overtreding van een regel in een kritische discussie. Hiermee lijkt de definitie van de pragmadialectiek weer meer op de definitie van Aristoteles dan op die van de standaardbenadering omdat beide definities het dialectische aspect centraal stellen.⁶⁶ Zouden we een drogredenering nog algemener kunnen formuleren als 'een overtreding van een regel in

⁶⁰ Ibid., voetnoot 343.

⁶¹ Hamblin (1970), p. 224.

⁶² Vermoedelijk is dit ook waar de titel *Dat heeft u mij niet horen zeggen...* van het boek van Van Eemeren en Grootendorst (2002) vandaan komt. Politici zijn zeer bedreven in het manipuleren van taal op een manier waardoor ze 'niet zeggen wat ze zeggen' (p. 8).

⁶³ Zie Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), p. 378.

⁶⁴ Mits er slechts uit wordt gegaan van hetgeen letterlijk gezegd is en hetgeen eruit af te leiden is wordt genegeerd.

⁶⁵ Van Eemeren en Grootendorst e.a. hebben dan ook onderzoek gedaan naar de effectiviteit van het systeem aan regels. Een overzicht hiervan beschrijven ze in Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996), par. 10.5.

⁶⁶ Zie ook Eemeren en Grootendorst (2002), pp. 11-2.

een taalspel', zodat het ook buiten kritische discussies kan gelden? Zou iedere overtreding van het coöperatie principe bijvoorbeeld als een drogredenering kunnen worden gezien? Dat zou raar zijn, omdat een drogredenering noodzakelijk te maken heeft met redeneringen en zodoende op zijn minst thuis hoort binnen een argumentatief taalspel.⁶⁷ Iemand die een bewering doet kan geen drogredenering worden toegeschreven, tenzij de bewering een argument betreft.⁶⁸ We zagen al een aantal voorbeelden van taalspelen waarbij argumenten betrokken kunnen zijn, zoals in de rechtszaal, in een debat en bij de opvoeding. Maar ook in een klaslokaal of kerk, op internet of in *case conferences* doen zich vaak argumentatieve situaties voor.⁶⁹ Zouden we een drogredenering dan kunnen definiëren als 'een overtreding van een regel in een taalspel binnen een argumentatieve context'? De benadering van Douglas Walton komt bij deze opvatting van drogredeneringen in de buurt en in het volgende deel zal zijn benadering en de reactie daarop van Van Eemeren en Houtlosser worden beschreven.

WALTON'S BENADERING

Douglas Walton, een Canadese academicus die samen met de Canadese logicus John Woods een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de post-Hamblin studie naar drogredeneringen, onderscheidt verschillende typen dialogen in argumentatieve contexten. Hij noemt daarbij onder andere het onderzoek, ruzie, interview, debat, consult en onderhandeling.⁷⁰ Hij stelt dat binnen de studie naar (informele) drogredeneringen de kritische discussie de belangrijkste rol heeft ten opzichte van andere dialogische contexten.⁷¹ Voor Walton is studie naar andere dialogische contexten wel belangrijk, omdat er tijdens een dialoog van type kan worden gewisseld. Dit fenomeen noemt hij *dialectical shifting*,⁷² wat zowel opvallend kan plaatsvinden (bijvoorbeeld als het topic of de setting waarin de discussie plaats vindt duidelijk veranderd) als minder opvallend. De minder opvallende gevallen vormen een probleem bij het analyseren van een discussie en voor de analyse van drogredeneringen. Volgens Walton zijn sommige dialectische verschuivingen ongeoorloofd en gaan daarom vaak gepaard met (informele) drogredeneringen. Om te kunnen bepalen of een bepaalde verschuiving al dan niet geoorloofd was moet eerst worden bepaald wat het doel van de oorspronkelijke discussie was om vervolgens te bepalen of het doel van de nieuwe discussie dit oorspronkelijke doel niet blokkeert en dat de verschuiving door de deelnemers van de oorspronkelijke discussie is geaccepteerd. Om tijdens een kritische discussie opeens over te schakelen naar een ruzie zal een ongeoorloofde stap zijn, maar om even over te schakelen naar een consult om een expert om input te vragen, kan prima geoorloofd zijn en hoeft niet als de drogredenering *argumentum ad verecundiam* (beroep doen op autoriteit) geanalyseerd te worden.⁷³ Meer in het algemeen: of een argument een drogredenering is of een toegestane toevoeging aan het doel van de dialoog hangt af van de context van de dialoog. Walton is zich ervan bewust dat deze benadering van

⁶⁷ Anders zouden we kunnen spreken van een droguiting, droghandeling of drogdaad. *Pun intended*.

⁶⁸ Aldus Hamblin (1970), p. 224. "A fallacy is a fallacious *argument*." Zie ook Bowell en Kemp (2010), pp. 202-3: "Fallacies are arguments (...) (b)ut in one way or another, they are bad arguments."

⁶⁹ De 'case conference' heb ik toegevoegd naar aanleiding van een artikel van Meehl (1973) waarin hij uitlegt waarom hij nooit case conferences bijwoont. Zijn antwoord is dat "the intellectual level is so low that I find them boring, sometimes even offensive", waarna hij een hele lijst drogredeneringen noemt die veelvuldig voorkomen.

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld Walton (1991), hf. 2 en specifiek par. 2.2 en Walton (1992).

⁷¹ Eemeren en Houtlosser (2007, pp. 64-5) merken op dat de notie van 'kritische discussie' die Walton gebruikt anders is dan de notie van 'kritische discussie' binnen de pragmadialectiek. Zelf zouden zij de kritische discussie niet tot dezelfde categorie berekenen als bijvoorbeeld de onderhandeling en de ruzie.

⁷² Walton (1991), p. 39 en Walton (1992).

⁷³ In Walton (1992) bespreekt hij een aantal voorbeelden van verschillende soorten drogredeneringen. Walton en Woods staan bekend om hun uitgebreide analyses van een groot aantal verschillende typen drogredeneringen.

drogredeneringen een zware bewijslast legt bij critici die een argument als drogredenering bestempelen. Want behalve dat een criticus moet aangeven dat een argument in een bepaalde dialogische context een drogredenering is, moet hij ook (contextueel) bewijs leveren voor het feit dat die bepaalde dialogische context de juiste context is om het argument binnen te analyseren. Een drogredenering als dusdanig beoordelen wordt dan een kwestie van analyseren van impliciete of expliciete *commitments* die beide partijen door hun optreden kunnen worden toegeschreven.

Deze benadering van Walton komt voor een groot deel overeen met de pragmadialectische benadering. Toch hebben Van Eemeren en Houtlosser (2007) een aantal vragen bij deze benadering. Zo vragen ze zich af wat precies de toegevoegde waarde is om te stellen dat een *verschuiving* die niet door beide partijen is geaccepteerd ervoor zorgt dat een dialogische zet een drogredenering is.⁷⁴ Waarom een extra term introduceren als je ook gewoon kunt zeggen dat de zet zelf een drogredenering is in de context van de oorspronkelijke dialoog? Als de oorspronkelijke dialoog een bepaald doel heeft en een bijdrage aan deze dialoog verstoort de weg naar dat doel, kan die bijdrage als drogredenering worden bestempeld. Het feit dat er een dialectische verschuiving heeft plaatsgevonden lijkt dan weinig toe te voegen aan de analyse van de bijdrage en de beslissing dat het een drogredenering is.

Behalve dit bezwaar hebben Van Eemeren en Houtlosser een fundamenteel bezwaar tegen het gebruik van Walton van de term 'dialoog types'. Hoewel Walton claimt dat zijn modellen normatief zijn, suggereert zijn woordkeuze dat er een empirische basis aan ten grondslag ligt. En daar zit een belangrijk verschil tussen Waltons benadering en de pragmadialectische. Want waar de pragmadialectiek een sterk onderscheid maakt tussen normatief en descriptief,⁷⁵ blijft dit onderscheid bij Walton 'vaag'. Deze onduidelijkheid heeft gevolgen voor het begrip van de criteria die gebruikt worden om verschillende dialogische typen te onderscheiden. Als het niet duidelijk is hoe onderscheid tussen het normatieve en descriptieve wordt gemaakt, is het ook niet duidelijk op welk criterium het onderscheid tussen verschillende dialogische types gebaseerd is en hoe dit onderscheid gerechtvaardigd kan worden.⁷⁶

Hoewel de analyse van drogredeneringen altijd context-afhankelijk is, is het analytische ideaal van de pragmadialectiek – die haar vorm vindt in de tien regels – zelf niet context-afhankelijk. De normen voor deugdelijke argumentatie hebben niet slechts betrekking op één specifiek type argumentatieve activiteit (of dialogisch type), ze zijn niet relatief aan de context. Het gaat om het verschil tussen Waltons definitie:

Een goed argument is er een dat bijdraagt aan het specifieke doel van een type dialoog.

Versus de definitie van Van Eemeren en Houtlosser:

Een goed argument is er een dat voldoet aan de algemene regels van kritische discussie.⁷⁷

Deze algemene regels worden gebruikt als een context-**on**afhankelijk ideaal waarmee een willekeurig argument in verschillende argumentatieve contexten kan worden beoordeeld op zijn bijdrage aan het doel van het oplossen van een meningsverschil volgens de regels van de kritische discussie. Als een partij het commitment aan deze regels laat *overrulen* door het doel om de tegenstander puur te overtuigen (en niet meer het meningsverschil *op te lossen*), vindt er plaats wat Van Eemeren en Houtlosser 'ontsporing' noemen. Een dergelijke ontsporing is een overtreding van een regel van kritische discussie en zodoende vergelijkbaar met een drogreden.

⁷⁴ Eemeren en Houtlosser (2007), p. 62.

⁷⁵ Ibid., p. 64.

⁷⁶ Ibid., p. 61.

⁷⁷ Ibid., p. 65. Ook de definitie van Walton komt hier vandaan, eigen vertaling.

Van Eemeren en Houtlosser zijn het met Walton eens dat het beoordelen of iets een drogredenering is of niet uiteindelijk altijd een context-afhankelijke beoordeling is, maar dat hoeft niet te betekenen dat de normen ook relatief zijn. De normen van het ideaalmodel zijn algemeen geldende en context-onafhankelijke normen voor deugdelijke argumentatie en gelden niet voor slechts één type argumentatieve activiteit of dialogisch type. De context-afhankelijkheid zit in de manier waarop argumentatieve taalhandelingen binnen bepaalde activiteitstypen conventioneel geregeld zijn door specifieke criteria voor het bepalen of een manoeuvre al dan niet overeenkomt met de relevante norm.⁷⁸ Deze criteria kunnen per argumentatief type enigszins verschillen en Van Eemeren en Houtlosser noemen daarbij het voorbeeld dat in een rechtszaak andere criteria gelden voor het doen van een legitiem beroep op autoriteit, dan in een politiek debat. Om te bepalen of een manoeuvre de regels volgt of een ontsporing is, is een duidelijk begrip van de werking van verschillende argumentatieve types nodig en daarbij kan Waltons benadering – mits verder uitgewerkt – van pas komen.

De vraag die we onszelf eerder stelden – of we een drogredenering kunnen definiëren als ‘een overtreding van een regel in een taalspel binnen een argumentatieve context’ – lijkt hiermee een relevante vraag. Alleen omdat in de pragmadialectiek argumentatie altijd wordt gezien in het licht van een kritische discussie (en als doel heeft een meningsverschil op te lossen), komt deze definitie voor de pragmadialectiek op hetzelfde neer als de definitie die we al hadden – een drogredenering als een overtreding van een regel in een kritische discussie.

GESCHIKTE KANDIDAAT?

Hiermee komen we weer terug bij de vraag: kunnen we met deze nuanceringsen en alternatieve benaderingen stellen dat de pragmadialectiek die geschikte kandidaat is die we zoeken als theoretisch kader voor het analyseren van *alle* drogredeneringen in *alle* taalspelen? Voor Wittgenstein zou het geven van een definitie van drogredeneringen afdoen aan de variëteit aan taalspelen waarin drogredeneringen en argumentaties kunnen voorkomen. Een theorie over drogredeneringen zal rekening moeten houden met de diversiteit aan taalspelen waarbinnen argumenten kunnen voorkomen. De pragmadialectische benadering omzeilt dit bezwaar door al die verschillende taalspelen waarin argumentatie gebruikt wordt te analyseren alsof het kritische discussies zijn waarbij het doel is een meningsverschil op te lossen. De pragmadialectische theorie gaat niet op zoek naar de essentie van wat een drogredenering is, maar formuleert een theoretisch kader waarbinnen argumentaties kunnen worden geanalyseerd en beoordeeld op de bijdrage die ze leveren aan het bereiken van het doel.

Walton is het met de pragmadialectische benadering eens dat de kritische discussie – waar het oplossen van een meningsverschil centraal staat – een belangrijke rol speelt bij het analyseren van drogredeneringen.⁷⁹ Maar Walton houdt wel rekening met de mogelijkheid om andere dialogische typen in een analyse op te nemen. Hij spreekt niet, zoals in de pragmadialectiek wel het geval is, van het oplossen van een verschil van mening als het doel waaraan iedere dialogische bijdrage in een argumentatieve analyse wordt afgemeten. Als iets anders dan het *oplossen* van een meningsverschil het doel is en beide partijen zijn het daarover eens, kent de pragmadialectiek weinig kracht omdat een discussiezet slechts beoordeeld kan worden onder de voorwaarde dat deze zet terecht gereconstrueerd is als onderdeel van een poging een meningsverschil op te lossen.⁸⁰ En er zijn enorm veel situaties te bedenken waarin het oplossen van een meningsverschil zoals de pragmadialectiek dit opvat, niet het doel is. Denk bijvoorbeeld aan rechtszaken, opvoeding of lijsttrekkersdebatten op televisie waarbij het vooral

⁷⁸ Ibid. Het is niet duidelijk of van Eemeren en Houtlosser ‘manoeuvre’ gebruiken als vervanging voor wat Walton een ‘dialectical shift’ noemt.

⁷⁹ Merk op dat Walton (1991) de kritische discussie onder het dialogisch type ‘overtuiging’ (‘persuasion’) rekent en daarbij het *overtuigen* van de andere partij als doel heeft in tegenstelling tot het *oplossen* van een meningsverschil zoals bij de pragmadialectiek.

⁸⁰ Denk aan voetnoot 343 in Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henkemans (1996).

draait om het winnen van stemmen.⁸¹ Voor het doel van het oplossen van een meningsverschil kan het wel zijn dat lijsttrekkers enorm veel drogredeningen gebruiken, voor het doel van het winnen van stemmen kan diezelfde redenering zeer effectief werken. Dat daarbij nog steeds vaak regels overtreden worden zou zeker het geval kunnen zijn, maar zolang de deelnemers zich niet laten binden aan de regels van het ideaalmodel van de pragmadialectiek heeft een analyse aan de hand van dit ideaalmodel weinig zin. Ieder dialogotype heeft een eigen doel en aan de hand van dit doel zou voor ieder dialogotype een eigen ideaalmodel kunnen worden opgesteld aan de hand waarvan een argumentatie kan worden beoordeeld.

Van Eemeren en Houtlosser zijn het met Walton eens dat het analyseren van argumentaties en het beoordelen of iets een drogredenering is of niet uiteindelijk altijd contextafhankelijk is. Omdat in verschillende taalspelen verschillende regels kunnen gelden, zal om te bepalen of een discussiezet een overtreding is een duidelijk begrip van verschillende dialogische types nodig zijn en daarbij kan Waltons benadering – mits verder uitgewerkt – van pas komen.

Daarmee luidt het antwoord op de vraag: ja, de pragmadialectiek is een geschikte kandidaat als alternatief voor de standaardbenadering om als theoretisch kader voor het analyseren van drogredeningen te dienen. Maar om met de diversiteit aan taalspelen om te kunnen gaan in een theorie over drogredeningen, om de theorie toepasbaar te maken voor *alle* drogredeningen in *alle* taalspelen zal er een uitbreiding moeten plaatsvinden en deze uitbreiding kan worden gezocht in de benadering van Walton. Daarbij is een goed argument er een dat bijdraagt aan het specifieke doel van een type dialoog en kan een drogredenering meer algemeen worden gedefinieerd als ‘een overtreding van een regel in een taalspel binnen een argumentatieve context’.

⁸¹ Zie bijvoorbeeld ook tien dialogische basistypes die Walton (1991) onderscheid in paragraaf 2.2. De meeste van deze types kennen een ander doel dan het oplossen van een meningsverschil.

CONCLUSIE – DE WEGWIJZER

In aforisme 24 van de *Filosofische Onderzoekingen* waarschuwt Wittgenstein ons voor de gevaren van een te bekrompen visie op taal en de neiging om de variëteit aan taalspelen te onderschatten. Iemand die zich de verscheidenheid te weinig realiseert zal misschien vragen stellen als ‘wat is een vraag?’⁸² en geneigd zijn de essentie daarvan op te vatten als een enkele, herkenbare talige vorm die in een model te vatten is. Hetzelfde geldt voor vragen als ‘wat is een argument?’ en ‘wat is een drogreden?’ Bij het stellen van zulke vragen ligt het gevaar op de loer de verscheidenheid aan taalspelen waarin argumenten en drogredeneringen voorkomen uit het oog te verliezen. We hebben veel voorbeelden van taalspelen waarin argumentaties kunnen voorkomen voorbij zien komen zoals ruzie, opvoeding, internet fora, onderzoek, debat, consult en natuurlijk de kritische discussie. In deze verscheidenheid aan taalspelen schuilt – aldus Wittgenstein – de ware complexiteit van taal, niet in de vaagheid of abstractheid van de essentie van een begrip.

In het alledaagse gebruik is taal succesvol, pas als we er dieper over gaan nadenken ontstaan er filosofische problemen, aldus Wittgenstein. Geldt dit ook voor argumentatie? Is het feit dat we kunnen argumenteren voldoende om te zeggen dat we er geen theorie over op hoeven te stellen? Nee, we willen beter worden in argumenteren, om bijvoorbeeld effectiever meningsverschillen op te lossen. Als we argumentaties willen kunnen beoordelen en drogredeneringen duidelijk willen kunnen onderscheiden om ervan te leren, is een theorie belangrijk omdat uit een theorie normen af te leiden zijn voor wat goede of slechte argumentatie is. De standaardbenadering van drogredeneringen levert geen duidelijk theoretisch kader en kent veel problemen, onder andere doordat de definitie die binnen de standaardbenadering gehanteerd wordt veel problemen kent. De pragmadialectiek vormt wel een theoretisch kader en biedt een alternatieve benadering dan de standaardbenadering om drogredeneringen te analyseren. In deze scriptie stond de vraag centraal in hoeverre de pragmadialectiek een serieuze kandidaat is om als alternatieve benadering voor de standaardbenadering van drogredeneringen te dienen.

Voor Wittgenstein doet het zoeken naar essenties af aan de variëteit van gebruik van taal. De pragmadialectische benadering omzeilt dit bezwaar door al die verschillende taalspelen waarin argumentatie gebruikt wordt te analyseren alsof het kritische discussies zijn waarbij het doel is een meningsverschil op te lossen. De pragmadialectische theorie gaat niet op zoek naar de essentie van wat een drogredening is, maar formuleert een theoretisch kader waarbinnen argumentaties kunnen worden geanalyseerd en beoordeeld op de bijdrage die ze leveren aan het bereiken van het doel. Het is toepasbaar op de dagelijkse praktijk en daarmee is de pragmadialectiek een serieuze kandidaat om als alternatieve benadering voor de standaardbenadering van drogredeneringen te dienen.

Dit betekent niet dat er geen problemen zijn bij het analyseren van drogredeneringen. We zagen dat een discussie in de praktijk nooit honderd procent oplossingsgericht zal zijn en dat het doel van een discussie gaandeweg impliciet of expliciet kan veranderen, al dan niet met toestemming van beide partijen. Ook zijn er veel situaties te bedenken waarin het oplossen van een meningsverschil zoals de pragmadialectiek dit opvat, simpelweg niet het doel van een discussie is. Omdat een discussiezet alleen als een drogredening mag worden beschouwd als deze terecht gereconstrueerd is als onderdeel van een poging een meningsverschil op te lossen, is het bereik van de pragmadialectische analyse beperkt. Uit de benadering van Walton en het antwoord daarop van Van Eemeren en Houtlosser kunnen we leren dat de context voor het analyseren van drogredeneringen erg belangrijk is en begrip van andere dialogische types dan de kritische discussie daarbij relevant is. Dit begrip kan helpen bij het herkennen van het juiste taalspel en de criteria die daarbinnen gelden om te bepalen of bepaalde handelingen toegestaan zijn of niet. Om de variëteit van taalspelen waarbinnen argumentatie kan voorkomen binnen één theorie te vatten, zal de pragmadialectiek moeten worden uitgebreid. Deze uitbreiding kan worden gezocht in de benadering van Walton. Daarbij is een goed argument er een dat bijdraagt

⁸² Wittgenstein (2009), a. 24. Zie ook McGinn (1997), pp. 58-60.

aan het specifieke doel van een type dialoog en kan een drogredenering meer algemeen worden gedefinieerd als 'een overtreding van een regel in een taalspel binnen een argumentatieve context'.

Net als dat woorden geen thuis hebben kunnen ook argumenten pas in de praktijk van het gebruik geanalyseerd worden. Dit kan aan de hand van de geldende regels waaraan het gedrag van de deelnemers binnen een discussie kan worden beoordeeld. Om te kunnen deelnemen in een kritische discussie en te kunnen begrijpen wat er gebeurt, moet de techniek van argumenteren beheerst worden. En om deze techniek beter te beheersen is een theorie nodig waarbinnen we argumentaties kunnen beoordelen om zo van eerder gemaakte fouten te leren. Het ideaalmodel van de pragmadialectiek vormt een belangrijk deel van het totaal aan regels van kritische discussies en daarmee kunnen we beoordelen welk gedrag gewenst is om ons zo het kritisch argumenteren eigen maken. Het oplossen van een meningsverschil is een kunst en de pragmadialectiek is de wegwijzer die ons de weg naar juiste gewoontes wijst. Mits we de wegwijzer op de juiste manier volgen, natuurlijk.

BIBLIOGRAFIE

- Aristoteles (350 BC). *Rhetoric*, vertaling door W. Rhys Roberts, <<http://classics.mit.edu/Aristotle/rhetoric.html>>, opgehaald mei 2013.
- Avramides, Anita (1989). *Meaning and Mind: An Examination of a Gricean Account of Language*, Cambridge MA: MIT Press.
- Baker, Gordon P. en Peter M.S. Hacker (1984). *Language, sense and nonsense: a critical investigation into modern theories of language*, Oxford : Blackwell.
- Biletzki, Anat en Anat Matar (2009). "Ludwig Wittgenstein", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <<http://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein/>>, opgehaald mei 2013.
- Bowell, Tracy, en Gary Kemp (2010). *Critical Thinking, A Concise Guide*, New York: Routledge.
- Eemeren, Frans van en Rob Grootendorst (1984). *Speech Acts in Argumentative Discussions*, Dordrecht: Foris Publications.
- Eemeren, Frans van en Rob Grootendorst (1987). "Fallacies in Pragma-Dialectical Perspective", *Argumentation*, Vol. 1, pp. 283-301.
- Eemeren, Frans van et al. (1993). *Reconstructing Argumentative Discourse*, Alabama: The University of Alabama Press.
- Eemeren, Frans van en Rob Grootendorst (1995). "The Pragma-Dialectical Approach to Fallacies", in: *Fallacies: Classical and Contemporary Readings*, ed. Hans V. Hansen en Robert C. Pinto. Internetbron: <<http://www.ditext.com/eemeren/pd.html>>, opgehaald augustus 2013.
- Eemeren, Frans van, Rob Grootendorst en Francisca Snoeck Henkemans (1996). *Handboek Argumentatietheorie*, Groningen: Martinus Nijhoff uitgevers.
- Eemeren, Frans van en Rob Grootendorst (2002). *Dat heeft u mij niet horen zeggen...*, Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- Eemeren, Frans van en Peter Houtlosser (2007). "The Contextuality of Fallacies", *Informal Logic*, Vol. 27, No. 1, pp. 59-67.
- Eemeren, Frans van en Francisca Snoeck Henkemans (2011). *Argumentatie*, Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Ende, Andre van den (2013). "Weer treft Roermond", *De Speld*, <<http://www.speld.nl/2013/07/26/weer-treft-roermond/>>, opgehaald juli 2013.
- Fromkin, Victoria, Robert Rodman en Nina Hyams (2011). *An Introduction to Language*, Wadsworth Cengage Learning.
- Grandy, Richard en Richard Warner (2006). "Paul Grice", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <<http://plato.stanford.edu/entries/grice/>>, opgehaald juli 2013.
- Groarke, Leo (2011). "Informal Logic", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <<http://plato.stanford.edu/entries/logic-informal/>>, opgehaald mei 2013.

Hamblin, C.L. (1970). *Fallacies*, Virginia: Vale Press.

Hitchcock, David (2000). "The Significance of Informal Logic for Philosophy", *Informal Logic*, Vol. 20, No.2, pp. 129-138.

Huang, Yan (2007). *Pragmatics*, Oxford: Oxford University Press.

Lambert, Karel en William Ulrich (1980). *The nature of argument*, New York: Macmillan Publishing Co., Inc.

McGinn, Marie (1997). *Routledge Philosophy Guidebook to Wittgenstein and the Philosophical Investigations*, Londen: Routledge.

Meehl, Paul E. (1973). "Why I Do Not Attend Case Conferences", in *Psychodiagnosis Selected papers*, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 225-302.

Pondy, Louis R. (1989). "Leadership is a Language Game", in *Readings in Managerial Psychology*, ed. Harold J. Leavitt, Louis R. Pondy en David M. Boje. Chicago: University of Chicago Press, pp. 224-233.

Rapp, Christoff (2010). "Aristotle's Rhetoric", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <<http://plato.stanford.edu/entries/aristotle-rhetoric/>>, opgehaald mei 2013.

Schopenhauer, Arthur (2011). *De kunst van het gelijk krijgen*, vertaling door T. Kruiger, Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Stokhof, Martin (2009). "Ludwig Wittgenstein: Philosophische Untersuchungen (1953)", in R. Gabriëls (ed.), *De twintigste eeuw in veertien filosofische boeken*, Amsterdam: Boom, pp. 7-109, <<http://staff.science.uva.nl/~stokhof/lwpu.pdf>>, opgehaald juni 2013.

Walton, Douglas N. (1991). *Begging the question*, New York: Greenwood Press.

Walton, Douglas N. (1992). "Types of Dialogue, Dialectical Shifts and Fallacies", in Frans H. van Eemeren et. al, *Argumentation Illuminated*, Amsterdam: SICSAT, pp. 133-147.

Wittgenstein, Ludwig (1958). *The Blue and Brown Books*, Oxford: Blackwell.

Wittgenstein, Ludwig (1980). *Culture and Value*, ed. G.H. von Wright en Nyman, vertaling door P.Winch, Oxford: Blackwell.

Wittgenstein, Ludwig (2009). *Philosophical Investigations*, ed. P.M.S. Hacker en J. Schulte, Chichester: Blackwell Publishing.